

Գ. Հ Ա Յ Կ Ա Ջ Ե Ա Ն Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

ՀՈՌՎՄԷԱԿԱՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԷՆ ԳԱՂԹԱԿԱՆ ՏԱՆԵՆՈՒ
Ի ՃԷՉԱՅԻՐ

(Շարայարութիւն .)

ձեզայիբը Հայերով շէնցընէլ ուզող նեղինակը եր-
բորդ պայման դրած էր իր առաջարկութեանը թէ

« Գաղթականները գորաւոր պատճառէ մը ստի-
պուած պիտի քլլան իրենց հայրենիքէն դուրս ելլելու : »

Այս պայմանը Հայոց վրայ փնտտելու սկսելով կրտս .

« Պատմութեան մէջ ամէն ժամանակ կը գտնուին
« գանազան ժողովուրդներ որոնց շատ կամ թիջ
« բշուառ քլլալուն պատճառը գրեթէ միշտ մէկ հատ
« մըն է միայն . իսկ Հայաստանի բնակիչները ամէն
« տեսակ բան ունեցան իրենց բշուառութեանը պատ-
« ճառ . — Կալուածատէարց յպատերազմներ, կրօնի
« պատերազմներ, արտարին պատերազմներ, էս իբրէս
« յուելլուած՝ բարբարոսներու անդադար արշաւանը-
« ներ : »

Կրնայինք էս կուգէինք զանց քնէլ հոս իբրէս յայտնի
բաներ՝ նեղինակին այն խօսքերը որով կընդարձակէ
իր կարծիքը . սակայն մերագնեայց համար օգուա-
կար ու նետարբրական տեղեկութիւն կը համարինք
ինչ որ օտարագգի նեղինակինը կըմտածէն իրենց վրայ
ուղղութեամբ կամ անուղղութեամբ, ուստի էս մէջ կը-
բերենք քսածները .

« Հայոց քաղաքական պատմութեան կանոնն էղած
« է միշտ իրենց հայրենեաց ձեռն ու աշխարհագրա-
« կան դիրքը : Երկրին մանր մանր հովիտներ բաժ-
« նուելլովը անթիւ ժողովուրդներ ձեռացան որ իբարմէ
« գետերով կամ բարձր լեռներով գատուած՝ կերպով
« մը ազատ մնացէր էին գերագոյն իշխանութենէն,
« իրենց վրայ մէյմէկ գլուխ դրէր էին ու տեսակ մը
« կալուածական տերութիւններ կազմէր էին : Ատով
« ներքին պատերազմներու դուռ բացուեցաւ որ թիջ
« մը ատեն դադրելէն ետէս նորէն նորէն կըսկսէին :

« Հայաստանի մեծամեծ վերբերէն մէկը կալուա-
« ծական տերութիւնն էր այն նէ, կրօնական տարա-
« ճայնութեանց պատճառաւ այն թիջ միշտ ջբաշէց :
« Ոչ միայն իր դրացիները, կուսպաշտը, մանմետա-
« կանք էս յոյնը ջարջարեցին զՀայերը անհամար հա-
« յածանքներով, այլ էս նոյն իսկ ազգը Երկու կուսակ-
« ցութիւն բաժնուած՝ իբարու միշտ հակառակ, իր
« միութեանը նետ բարոյական ոյժն այ կորսընցուց :
« Այս Երկու կուսակցութիւնները 452ին սկսան, Քաղ-
« կեղոնի ժողովէն ետէս, էս այս բաժանումը այսօ-
« րուան օրս վերցուած ջքլլալէն ի գատ, Հայոց կրած

PROJET

DE LA COLONISATION DE L'ALGERIE PAR DES ARMÉNIENS
CATHOLIQUES.

(Suite.)

L'auteur, désireux de coloniser l'Algérie par les Ar-
méniens, avait posé comme troisième condition de son
projet le principe que :

« Les colons doivent être forcés par une raison puis-
« sante de quitter leur pays. »

En cherchant cette condition chez les Arméniens, il dit :

« A toutes les époques de l'histoire on rencontre des
« peuples plus ou moins malheureux, mais presque tou-
« jours pour une seule cause, tandis qu'en Arménie tout
« est réuni pour accabler les habitants. Guerres de féo-
« dalité, guerres de religion, guerres extérieures, et
« comme complément, incursions permanentes des bar-
« bares. »

Nous aurions pu, et nous le voudrions bien, omettre
ici les assertions dont l'auteur appuie son opinion,
comme étant des choses trop évidentes; cependant nous
croyons utile et intéressant pour nos compatriotes de
connaître tout ce que les auteurs étrangers pensent, à
tort ou à raison, sur leur compte; nous les citons donc :

« L'histoire politique des Arméniens a toujours été
« réglée par la configuration et par la position géogra-
« phique de leur patrie. La division du pays en petites
« vallées a donné naissance à une infinité de peuplades,
« qui, séparées par des cours d'eau ou par de hautes
« montagnes, sont restées en quelque sorte indépendantes
« de l'autorité supérieure, se sont donné des chefs et ont
« formé ainsi une espèce de féodalité. Cette circonstance
« entraîna des guerres intestines qui ne devaient cesser
« qu'à de courts intervalles.

« Si le régime féodal fut une des grandes plaies de
« l'Arménie, elle ne souffrit pas moins par les dissensions
« religieuses. Non-seulement ses voisins, Idolâtres, Ma-
« hométans ou Grecs, accablèrent ses peuples de persé-
« cutions sans nombre, mais la nation elle-même, sé-
« parée en deux sectes sans cesse en opposition l'une
« avec l'autre, perdit avec son unité toute sa force mo-
« rale. Ces deux sectes prirent naissance en 452, après
« le concile de Calcédoine, et cette division, loin de s'être
« effacée aujourd'hui, est encore le plus grand des maux
« qu'aient subis les Arméniens. Elle surgit à propos du

« ջարիրներուն ամենն մեծն ալ է : Ասոր պատճառ՝
 « մարդեղութեան խորհրդոյն վարդապետութիւնն էր :
 « Եկեղեցականաց մէկ մեծ մասը այն ժողովոյն վճիռ-
 « ները ծուռ մեկնելով, հռովմեական Եկեղեցոյն դէմ
 « էլաւ, « տարածայնեայ Եկեղեցի Հայոց » անունը
 « առաւ, եւ ազգին մեծ մասը իր ետեւէն տարաւ : »

Այս հատուածին վերջի խօսքերուն ծուռութիւնները շատ տեղ ցուցուած են, եւ մասնաւորապէս այս օրերս Փարիզ տարած գրքի մը մէջ. բայց Պարոն Տիւրքիէ գաղղիացոյն ամբողջ հատուածը ամսագրոյս մէջ կարդացողները եւս առաւել յայտնի պիտի տեսնեն քեզ մարտիտը որն է : Մենք այսպիսի միայն յիշեցնենք քե Հայոց Եկեղեցին ոչ *Երբէք* ինք զինքը *տարածայն* կամ *տարածայնեայ* Եկեղեցի անուաներ է, եւ ոչ Երբէք *ազգակի եւ տեսական* կերպով մը հռովմեական Եկեղեցոյ դէմ էլած է :

« Այս կարոյկից կամ միաբանից եւ տարածայնե-
 « յոց իբարմէ բաժնուելովը Հայք բոլորովին գատու-
 « ցան իրենց բովերն էլած քրիստոնէայ ազգերէն :
 « Այ այնուհետեւ տարածայն օգնութեան յոյս մը
 « շուսնեայով ոչ ի Լատինացոց եւ ոչ ի Յունաց (որոց
 « ներձուածը՝ որ 862ին էլաւ՝ իրենց ներձուածէն տար-
 « բեր էր), պաշտպանութիւն մը չգտան բարբարոսաց
 « դէմ որ այն ժամանակէն մինչեւ մեր օրերը այնքան
 « ստեղ ստեղ ստնակոյս ըրին միջին Ասիան, եւ
 « Հայաստան միշտ յաղթականաց որսն էլաւ :

« Հայոց քաղաքական պատմութիւնն ալ ընդհան-
 « բապէս իրենց կրօնական պատմութենէն վար չըմը-
 « նար գաւալի ըլլալուն կողմանէ : Այս ժողովուրդը,
 « որ Ասորեստանեայց գաղթականներէն ծնած է, ա-
 « նոնց մայրաքաղաքին հարկատու էր՝ քանի որ այն
 « մայրաքաղաքը կար. անոր իյնայէն ետեւ՝ Պարսից
 « լուծին տակն ընկաւ : »

Պ. Պարպիէ տը Պորթոյայտնապէս կըստայի՝ Հայե-
 « րը Ասորեստանի գաղթականութիւն մը կարծելովը. Երե-
 « տարբ գրոց եւ արտաքին ստույգ պատմութեանց ըսա-
 « ծին քիչ մը աւելի ուշ զներ, անտարակոյս կընտանք-
 « նար որ մանաւանդ քե Ասորեստանեայ պիտի սե-
 « պուէին Հայաստանէն էլած գաղթականութիւն : Իսկ
 « Հայկազանց ատեն մեր նահապետաց հարկատու ըլ-
 « լայը Ասորեստանի ինքնակալներուն՝ ստույգ է, բայց
 « յայտնի է քե անով այնչափ մերձաւոր ազգակցութիւն
 « չեն ունենար երկու ժողովուրդներն իրարու հետ :

« Աղեքսանդր Էբբոր Գարեթի տերութեանը տիրա-
 « պետեց, Հայաստան ալ անոր մեռքն անցաւ, իսկ
 « Իպսոսի պատերազմէն ետեւ Սելեւկեանց բաժին ըն-
 « կաւ : Ատոնց յաջորդեցին Պարսիկ արշակունիները .
 « լետոյ՝ քանի մը տարի արտաքին հանգստութեամբ
 « անցնելէն ետեւ՝ Հռովմայեցիք երեւցան արեւմուտ-
 « քէն, Հայաստան ալ աշխարհիս մէկալ մասանց
 « բաղդին հանդիպեցաւ : Ատեն անցնելով, Արեւե-
 « լեան կայսերք ու Պարսից բազաւորք իբարու մեռքէ
 « խլերու աշխատեցան Հայաստանը, իրենք ալ հար-
 « կադեցան քիչ ժամանակէն Արաբացոց բաժին հա-
 « նել անկէ : Վերջապէս Բագրատունեաց բազաւորու-
 « քեան ատենը Հայք քիչ մը շունչ առին. բայց այն

« dogme de l'incarnation. Une grande partie du clergé,
 « ayant mal interprété les conclusions du concile, se mit
 « en opposition avec l'Église romaine, prit le titre d'Église
 « arménienne dissidente et entraîna à sa suite la majo-
 « rité de la nation. »

Les inexactitudes du dernier paragraphe de cette pé-
 riode ont été relevées dans plusieurs écrits, et plus
 particulièrement dans un ouvrage publié tout récemment
 à Paris; cependant ceux qui liront tout l'article de
 M. Dulaurier reproduit par nous dans cette Revue, ver-
 ront jusqu'à l'évidence quelle est la vérité sur ce point.
 Nous croyons seulement devoir rappeler que l'Église ar-
 ménienne n'adopta jamais le titre de *dissidente*, ni ne se
 mit *directement* ou *formellement* en opposition avec l'É-
 glise romaine.

« Cette scission entre les catholiques ou unis et les
 « dissidents fut telle qu'elle isola les Arméniens de tous
 « les peuples chrétiens qui les entouraient. Dès lors les dis-
 « sidents ne pouvant espérer de secours ni des Latins ni
 « des Grecs, dont le schisme, survenu en 862, différait du
 « leur, se trouvèrent sans défense contre les barbares
 « qui, depuis cette époque jusqu'à nos jours, ravagèrent
 « si souvent l'Asie centrale, et l'Arménie resta toujours
 « la proie du vainqueur.

« L'histoire politique des Arméniens n'est pas, en ge-
 « néral, moins triste que leur histoire religieuse. Ce
 « peuple, né de colonies assyriennes, fut tributaire de sa
 « métropole tant qu'elle exista, et à sa chute tomba sous
 « le joug des Perses. »

M. Barbié du Bocage évidemment se trompe en suppo-
 sant que le peuple arménien soit né de colonies assy-
 riennes. Avec un peu plus d'attention aux récits de l'his-
 toire sainte, ainsi qu'à ceux des histoires profanes
 authentiques, il aurait très-facilement compris que ce
 sont plutôt les Assyriens qui pourraient être considérés
 comme des colonies arméniennes. Il est vrai que nos
 chefs haïcaniens furent, pendant quelque temps, tribu-
 taires des souverains de l'Assyrie, mais ceci n'implique
 pas une aussi proche parenté entre les deux nations.

« Alexandre, en s'emparant de l'empire de Darius, y
 « comprit l'Arménie que la bataille d'Ipsus fit échoir aux
 « Séleucides. A ceux-ci succédèrent les Perses arsacides;
 « puis, après quelques années de tranquillité extérieure,
 « les Romains parurent à l'occident, et l'Arménie suivit
 « le sort du reste du monde. Plus tard, l'empire d'Orient
 « et les Perses se disputèrent son territoire qu'ils eurent
 « bientôt eux-mêmes à partager avec les Arabes. Les
 « Arméniens respirèrent enfin quelques moments sous
 « les Bagratides; mais cette famille succomba en 1079,
 « et la grande Arménie, après elle, ne jouit plus même
 « d'un reste d'indépendance. Elle subit successivement
 « les invasions des Turcs seldjoucides, des Tartares, des

« ազգատոմմն ալ ընկա. 1079ին, և. անկեց Ետրը Մե-
 « ծին Հայոց համար ինքնիշխանութեան նետրն ալ
 « ջմնաց : Ետեւէ Ետեւ. հոն յարձրկեցան Սեյնուգեան
 « Քուրքերը, Քարարները, Մոզոյները, և. վերջապէս
 « Օսմանեանը՝ որոց մեռքն է այսօրուան օրս : »

Յայտնի է թէ Մեծին Հայոց կեսը միայն է հիմա Օս-
 մանեանց մեռքը, և. մեկալ կիսուն Ռուսը տիրապե-
 տած են :

« Իսկ Փոքր Հայրը Ռուբինեանց և. Լուսինեանց ա-
 « տենն ալ թիջ մը առեն ջարջըրկուելով զիմացաւ.,
 « և. Ետրը Ետրը այն ալ ընկա.՝ ԺՊ դարուն մեջտե-
 « դուանը : »

Ռուբինեանց իշխանութիւնը Փոքուն Հայոց ալ մեկ
 փոքրիկ մասին վրայ միայն էր. իսկ Լուսինեան ցեղը
 խնամութիւն ունեցաւ Ռուբինեանց նետ, բայց զատ
 հարստութիւն մը չկազմեց Երբէք, ինչպէս թերեւս կըր-
 նան հասկընալ ոմանք մեր նեղինակին խօսքերէն :

Այս բանի մը զիտողութիւնները նախ ի. ցոյց ճշմար-
 տութեան ըրինը, ինչպէս որ պարտերնիս է. Երկրորդ՝
 ուզեցինք ճաշակ մը տալ թէ նրջափ դժուար բան է
 օտարազգի նեղինակաց ստոյգ տեղեկութիւններ գրելը
 մեր ազգին վրայ՝ բանի որ պետք էրած գործիքները
 առձեռնազատրատտ ջունին : — Բայց նեղինակը ուրիշ
 զիտաւորութիւն ալ ունի, այսինքն ցուցցնել թէ Հայերը
 միշտ խեղճութեան ու բշուատութեան մեջ գտնուած
 ըլլալով՝ իրենց հայրենեացը յարում պիտի ջունենան :
 Ուստի կըսէ համարձակ .

« Այս պատմական ու կրօնական համառօտութենէ
 « ալ բաւականապէս կըտեսնուի թէ Հայոց ազգը նր-
 « ջափ դժբաղդ եղած է ի սկզբանէ անտի, և. թէ խիստ
 « թիջ յօժարութիւն պիտի ունենայ մնալու այնպիսի
 « Երկրի մը մեջ որ երեսունուվեց դարէ ի վեր միակերպ
 « ոտնակոխ եղեր է : Բայց այս պատկերը ամբողջա-
 « ցընելու համար պետք է ցուցցնենք որ Հայ ազգը ոչ
 « միայն քաղաքակրթութեան օգուտները ջկպելէր,
 « այլ և. իր նախնեաց Երկրին մեջ մնացած ըլլալով՝
 « այսօրուան օրս առեղի բշուատ, թերեւս առեղի ջար-
 « ջարանքի մեջ է բան թէ ուրիշ նր և. իցէ առեն. և.
 « կէս մը Տաճկաց մեռքն ըլլալով, կէս մըն ալ Պարսից՝
 « որ անգուր ու բարբարոս մարդիկ են, հարկաւ հա-
 « կամիտութիւն մը պիտի ունենայ առ այն հաստա-
 « տուն քաղաքակրթութիւնն որ նիւսիսն կուգայ իրեն :
 « Եւրոպայի մեջ էրած հիմակուան ծանր խնդրոյն գրչ-
 « խաւոր՝ և. սակայն ուշ ջգրուած կտորներուն մեկն
 « ալ այս է : Առով է որ Տաճկաց բանակները նրջափ
 « ալ շատուր ըլլան՝ առեն պիտի գայ որ Ռուսները
 « պիտի տիրապետեն բացարձակ կերպով արեւելեան
 « Ասիայ և. Հնդկաստանի ճամբուն՝ թէ որ արեւմտեան
 « տերութիւնները ճար մը ջընեն : Տաճկաց մեռքն է
 « հիմա ոչ միայն Փոքր Հայր, այլ և. Մեծին Հայոց
 « բոլոր այն մասը՝ որոս մեջ կիլյան Տրապիզոն,
 « Ալայցխայ, Կարս, Պալազիտ, Վան, Մուշ, Կարին,
 « Տիարպէրի ու Կեսարիա քաղաքներուն բղէշտա-
 « րիւնները, այսինքն հին քաղաւորութեան ջորս մա-
 « սին իրերը : »

« Mongols et enfin des Ottomans auxquels elle appartient
 « aujourd'hui. »

Tout le monde sait que les Ottomans ne possèdent que
 la moitié de la grande Arménie, et que l'autre moitié se
 trouve entre les mains de la Russie.

« Quant à la petite Arménie, elle se traîne encore sous
 « les Roupéniens et les Lusignan et finit par succomber
 « au milieu du XIVe siècle. »

La puissance des Roupéniens ne s'étendait que sur une
 partie très-restreinte de la petite Arménie; quant aux Lu-
 signan, ils n'ont jamais constitué une dynastie à part,
 ainsi qu'on le pourrait inférer de ces paroles de l'auteur.

En faisant ces quelques observations, notre intention
 est d'abord de faire voir la vérité; ensuite, nous
 avons voulu donner un essai de la difficulté que les au-
 teurs étrangers éprouvent lorsqu'ils entreprennent de
 donner des renseignements positifs sur notre nation,
 alors qu'ils ne possèdent pas des sources certaines.
 — Mais notre auteur a une autre intention: il cherche à
 prouver que les Arméniens ont été de tous les temps bien
 malheureux, et que, par conséquent, ils ne doivent pas
 avoir d'attachement pour leur patrie. Il dit donc sans
 la moindre hésitation :

« Ce court résumé historique et religieux fait voir
 « suffisamment combien la nation arménienne a été
 « malheureuse pendant toute la durée de son existence,
 « et prouve le peu de propension qu'elle doit avoir à res-
 « ter dans un pays presque constamment désolé depuis
 « trente-six siècles. Mais, pour que ce tableau soit com-
 « plet, il faut montrer que, loin d'avoir profité des bien-
 « faits de la civilisation, l'Arménien, resté dans le pays
 « de ses ancêtres, est aujourd'hui plus misérable, plus
 « torturé peut-être qu'il ne l'a jamais été à aucune
 « époque, et que, soumis, partie aux Turcs, partie aux
 « Perses, vainqueurs aussi cruels que barbares, il doit
 « incliner vers la civilisation sérieuse qui lui vient du
 « nord. C'est là un des points les plus importants et ce-
 « pendant les plus négligés de la grande question qui
 « divise aujourd'hui l'Europe. C'est là ce qui, malgré
 « toutes les armées turques, doit rendre, dans un temps
 « donné, les Russes maîtres incontestés de l'Asie orien-
 « tale et du chemin des grandes Indes, si les puissances
 « occidentales n'y portent remède. La Turquie possède
 « aujourd'hui, outre le royaume de la petite Arménie,
 « toute la partie de la grande qui se compose des pacha-
 « lics de Trébizonde, d'Akhaltzikhe, de Kars, de Bayazid,
 « de Van, de Mouch, d'Erzeroum, de Diarbékir et de Cé-
 « sarée, c'est-à-dire les trois quarts de l'ancien royaume. »

Այս աշխարհագրական ու քաղաքական բաժանմունքին մեջ գրեթե ամենեւին ճշգրտութիւն չըլլալը յայտնի է անոնց որ գիտեն քէ Մեծին եւ Փոքուն Հայոց բուն սահմանները որոնք են :

« Ռուսաց մասն են այն երկիրներն որ Կուր ու Երասխա գետերուն եւ Կասպից ծովուն ափանց մեջտեղը կիլիման մինչեւ Աստարապատ :

« Իսկ Պարսից ձեռքը՝ Թիւրքմենչայի դաշնադրութենէն ետեւ՝ Ատրպատականի մեկ մասը միայն մնացեր է. անոր այ շատ հովիտները ինքնագլուխ Քիւրտերու ձեռքն են... »

« Պարսկաստանի մեջ ուրիշ Հայեր այ կան որ Գենրանի (դուն հասկըցիր Ասպահանի) արուարձաններէն մեկուն մեջ կըբնակին... »

Հոս նեղիմակը Պարսկաստանի Հայոց կրած տառապանքը յիշելն ետեւ՝ անյարմար ջափագանցութեամբ մը վրայ կըբերէ քէ

« Օսմանեան տերութեան ձեռքին տակը եղած Հայոց վիճակն այ գրեթէ Պարսից տերութեան ձեռքը եղածներուն վիճակին պէս է : »

Եւ այս կտորը քիչ մը ընդարձակելն ետեւ կըսէ .

« Տաճկի տերութեան Հայերը նիւստ յատկապէս խօսելով՝ Երկու մաս կըբաժնուին, բող անոնք որ մինչեւ ցայժմ նին Հայաստանի գաւառները կըբնակին :

« Մերը այն գաղթականներն որ Օսմանեանց բազառները բռնութեամբ տեղափոխեցին շատ անգամ՝ որպէս զի նորէն շէնցընեն իրենց կտորածներէն րովը պարպուած քաղաքները : »

Չենք գիտեր քէ նեղիմակը այսպիսի ընդհանուր եւ վճռական գործուածքին արագոյցներն ուսկից գտած պիտի ըլլայ :

« Երկրորդ՝ այն խեղճներն որ բռնակալութենէն, պատերազմէն եւ ամեն տեսակ տառապանքէն ստիպուել են իրենց հայրենիքը ձգելու ելլելու : Ասոնք իրենց բնակարանը հաստատել են Կաստանդուպոլիս եւ Փոքր Ասիոյ ու Եւրոպական Տաճկաստանի շատ մը քաղաքներուն մեջ : Առջի բերան՝ իրենց ճարտարութեամբն ու գործունեայ վաճառականութեամբը բոլոր տուրքիւններ ունեցան. յետոյ երբոր զանազան առուտութիւններով քիչ մը ստակ զիգեցին՝ լաւ գիտցան այնպէս բանեցընել իրենց հարստութիւնն որ իրենց հարկաւոր մարդիկ ըլլալին հասկըցուցին. անանկով հաւատարեցան ու խառնուեցան նաեւ նին գաղթականներուն նետ : Այն նին գաղթականներէն ոմանք՝ իրենց վաճառականութեամբ զիգած հարբստութեանը պատճառաւ՝ կուսակալներու սեղանաւորներն եղան, եւ կամաց կամաց տերութեան զրոտական գործողութիւններուն մեծ մասը ձեռք առին : Տներ եղան որ ասանկով անազին հարբստութիւն զիգեցին : Բայց Օսմանեան ազանութիւնը շուտով ոտք էլաւ, եւ շատ անգամ եղաւ որ ջափագանց հարստութեան տեր մարդիկ իրենց կեանքը կորսընցուցին անոր համար : »

Այս վերջի խօսքին ցաւալի սրբագրութիւն մը ընէ-

« Ceux qui connaissent les véritables limites de la grande et de la petite Arménie, s'aperçoivent très-facilement de l'inexactitude de cette division géographique et politique. »

« La partie russe comprend les pays qui s'étendent entre le Kour, l'Araxe et les bords de la mer Caspienne jusqu'à Astara. »

« Quant aux Perses, ils n'ont plus conservé, après le traité de Tourkmanchaï, qu'une partie de l'Aderbaï-djan, et encore beaucoup de vallées de cette province sont-elles soumises à des chefs kourdes indépendants... »

« On trouve encore en Perse des Arméniens qui sont établis dans un des faubourgs de Téhéran (lisez : *Is-phahan*)... »

Ici l'auteur, après avoir cité les vexations que les Arméniens subissent de la part des Perses, ajoute avec une grande exagération :

« L'état de la nation arménienne sous la domination ottomane est à peu près le même que sous la domination des Perses... »

Après avoir un peu développé cette assertion, il dit :

« Les Arméniens de l'empire turc se divisent aujourd'hui, à proprement parler, en deux parties, indépendamment de ceux qui habitent encore dans les anciennes provinces arméniennes. »

« D'abord, les colons que les sultans ont transportés de force à plusieurs reprises pour repeupler les villes dont ils avaient massacré les habitants... »

Nous ne saurions dire où l'auteur aurait puisé les preuves d'une allégation aussi générale que décisive.

« ... Ensuite des infortunés que la tyrannie, la guerre et les vexations de tous genres ont chassés de leur pays natal. Ces derniers se sont établis à Constantinople et dans un grand nombre de villes de l'Anatolie et de la Turquie d'Europe. Ils sont arrivés, grâce à leur industrie et à leur activité commerciale, à se faire d'abord tolérer; puis, quand leurs divers trafics leur eurent permis d'amasser quelque argent, ils surent par le mouvement de leurs fonds se rendre nécessaires. Ils se sont trouvés alors sur le même pied que les anciens colons avec lesquels ils se sont confondus. Un certain nombre de ces anciens colons, grâce aux fortunes que le commerce leur avait procurées, étaient devenus les banquiers des pachas, et avaient peu à peu attiré vers eux une grande partie des opérations financières de l'empire. Quelques maisons acquirent ainsi des richesses colossales. Mais l'avarice ottomane fut bientôt excitée, et souvent des biens trop considérables coûtèrent la vie à leurs propriétaires. »

Nous sommes forcé par la vérité de faire une triste

յու ստիպումն էր ի ճշմարտութենէ՝ ըսելով թե ոչ այն-
չափ *ամանահան ազատութիւնն* էր այս բանին պատ-
ճառ, որչափ ազգայնոց մեկմեկ ջրաշէլը, թերեւս թիջ
մըն ալ նոյն հարուստներուն անզգուշութիւնը : Բայց
հեղինակը իր նպատակին հասնելու ժողովրդով՝ այս-
պիսի ճշմարտութեանց ուղ ջրղներ, ուստի էս հոռով-
մեական Հայոց վիճակն առելի խեղճ ցուցնելու գտնով
կըլարէ :

« Այս տեսակ վտանգը առելի հոռովմեականաց համար
« է. վտան զի տարածայնները գտնոնք կըմտնեն Տաճ-
« կաց ըջնամութեանը՝ որպէս զի իրենց գլխուն գա-
« յու փորորիկը անոնց վրայ դառնայ : »

Հոս ծանօթութիւն մը ընելով՝ կըլլամեկ վերջին նա-
շածանաց դէպքը է. Տիգրանց գերդաստանին փոր-
ճանքը, Պ. Պոռեիկն գրուածքէն բաղելով՝ ծուռ է. շի-
տակ տեղեկութիւններով խառն : Անկեց էտրը բնա-
գրին մեջ դրած խօսքերն ու հակասութիւններն ալ
յայտնի կըցուցնեն որ հեղինակը պետք էր յաճ հմտու-
թիւնը ոչ միայն ջուհի մեր ազգին հանգամանացը, այլ
էս կարծես թէ չէ ուզած ունենալ. օրինակի համար՝
այս մեկ վճիռը յիշենք որ կըսէ. « Ընդհանրապէս՝ Հայ
ազգը էրբոր հարկաւոր չէ, արհամարհուած է : » Չենք
կարծեր որ ստով ըսելու ուզէ թէ Հայերէն ձեզայիք գաղ-
թական տանի զխարեանք նե՛ մեր Գաղղիացիքս ալ
պիտի արհամարհներ զիրենք : Ապա թէ ոչ, կրնանք
ապահովցնել զպատուական հեղինակն որ մենք
Հայքս՝ ինչ դաւանանքի տեր ալ ըլլանք՝ առելի առա-
տամիտ ենք ուրեմն որ ազգ մը օգուտի մը ակնկալու-
թիւն ջուհեանք անգամ ալ նե՛ չենք արհամարհներ,
այլ արժանաւոր համարումն ունինք ու կուրենանք
վրան :

Յետոյ Հայոց ազգին վրայ ընդհանրապէս Ռուսաց
տերութեանը հակամիտութիւն մը կըջանայ գտնելի՝
խիստ թերեւս հիմանց վրայ հաստատելով մակաբերու-
թիւնները. էս խօսքը հոս կըլլեր թէ « Տարածայնները
« Ռուսին կողմը միտեալ են, որ իր կողմանէ ամեն
« ջանք կընէ այս յօժարութեան օգնելու. իսկ հոռով-
« մեակները կընային որ Արեւմուտքի լատին ժողո-
« վրոցը հետ միանան : »

Այս միտ էս բացարձակ գրուցուածքին ծանրակշիւ
պատասխանը ընդհանուր ազգերնիս գործով տուած է
միշտ՝ նախ իր խոհական հաստատութեամբք սո-
այն պետութիւնը որուն անմիջական պաշտպանու-
թիւնը կըվայելէ յամենայնի, էս էրկրորդ իր երախտա-
գետ մեծարանօրք սո. այն քրիստոնեայ ազգերն որ իր
հանգստութեանն ու քաղաքակրթութեանը մեծնտու-
կըլլան : Իսկ թէ որ մենք ալ փափար մը ունինք յայտ-
նելու այս կողմանէ իմաստուն հեղինակին, էս իր
վեհանճն ազգին, այս է՛ որ Գաղղիացիք, նաեւ իրենց
քաղաքականութեանը օգտին համար, խտրութիւն ջը-
նեն ըստ կարի հոռովմեական ու յուսանքական Հայոց
մեջ, էս գտնոնք ջխըրտեցնեն ծանր ու նախատական
խօսքերով, որոց պտուղը կըլլայ հարկաւ. Հայոց հեռու
կենայր իրենցմէ, էս ուրիշ քրիստոնեայ ազգաց թիջ
կամ շատ յարիւր :

Բայց բողոսնք որ հեղինակը իր գիտն ու առաջար-

rectification à cette dernière remarque de l'auteur, que
ec n'était pas autant l'*avarice ottomane* qui en était la
cause, que la jalousie des co-nationaux mêmes, et peut-
être le peu de circonspection de ces riches Arméniens.
Cependant l'auteur, poussé par l'empressement d'attein-
dre son but, ne fait pas attention à de pareilles vérités :
ainsi, afin de montrer que l'état des Arméniens catho-
liques est encore plus malheureux, il ajoute :

« Ce dernier genre de péril s'adresse plutôt aux catho-
« liques, que les dissidents désignent à la haine des Turcs
« pour détourner l'orage qui les menace eux-mêmes. »

L'auteur, dans une note tirée des écrits de M. E. Boré,
cite ici la dernière persécution des Arméniens catho-
liques et la catastrophe de la famille Duz ou Duz-Oglou,
avec plus ou moins d'exactitude. Ensuite il avance, dans
le texte, des réflexions dont les contradictions seules suf-
firaient à prouver que l'auteur non-seulement ne possède
pas la connaissance de l'état actuel des Arméniens, mais
qu'il ne s'en soucie même pas. Ne citons, par exemple,
qu'une de ses conclusions : « En général, lorsque la race
« arménienne n'est pas nécessaire, elle est méprisée. » Le
savant auteur voudrait-il dire par là que dans le cas où
l'on ne pourrait attirer les Arméniens en Algérie, on de-
vrait les mépriser? Si cela était, nous Arméniens, nous
pourrions assurer l'honorable écrivain que, à quelque
croyance que nous appartenions, nous sommes donc plus
généreux, puisque alors même qu'une nation ne nous
témoignerait aucun intérêt, nous ne la mépriserions pas
pour ce motif, mais nous l'estimerions à sa juste va-
leur.

L'auteur cherche à trouver chez la nation arménienne
en général, une propension vers le gouvernement russe,
en ne basant ses suppositions que sur des faits extrême-
ment douteux; puis il conclut que « les dissidents in-
« clinent vers la Russie qui, de son côté, fait tout pour
« favoriser cette tendance, tandis que les catholiques
« cherchent à se réunir aux peuples latins de l'Occi-
« dent. »

La nation arménienne a toujours répondu avec dignité
à cette assertion gratuite et absolue, d'abord par sa sage
fidélité à la puissance qui lui assure en toute chose une
protection immédiate, ensuite, par sa reconnaissance et
par son estime à celles des puissances chrétiennes qui
contribuent à son bien-être et à sa civilisation. S'il nous
est permis à cette occasion de manifester notre désir au
savant auteur, ainsi qu'à sa généreuse nation, nous dirons
que les Français, dans l'intérêt même de leur politique,
ne devraient pas, autant que cela leur serait possible,
faire des distinctions trop tranchées entre les Arméniens
catholiques et grégoriens, ni repousser ces derniers par
des expressions qui leur paraissent graves et injurieuses;
cette préférence marquée ne peut avoir d'autre résultat
que d'éloigner les Arméniens de la France, et de les jeter
dans les bras d'autres puissances chrétiennes.

Mais laissons l'auteur terminer librement l'exposition

կուրիանը համարման վերջացրեց այս անգամ. ասեց ունիւնք մենք գալ անգամ բնեկոյ խնդիրը է. պետք էր զամ հետեւանքը անկեց հանելու :

« Մինչդեռ Ռուսաց քաղաքականութիւնը իր ոյժը
« կը տարածէ այն երկիրներուն վրայ որ բովանդակ
« Ասիոյ վաճառականութեանը շտեմարաններ ըլլալով
« շատ պատուական են, արեւմտեան տերութիւններն
« անոր պէս մէկ տեսակ դրդում մը միայն ջանենալ-
« նուն՝ ոչ միայն թիջ հնարքներ կը բանեցընեն անոր
« տարածութիւնն դեմ կենալու համար, այլ է. այն-
« պիտի հնարքներ ի գործ կը դնեն որ իրարու հակա-
« ոսակ են : Գաղղիան ու Անգղիան, որ այս գործողու-
« բեան մէջ Արեւմուտքը գլխաւորապէս ներկայացը-
« նողներն են, թեպէտ է. այսօրուան օրս միաբանած
« են Ռուսաց իշխանութիւնը ամփոփելու, բայց իրենց
« ոչ կրօնական օգուտները նոյն են է. ոչ վաճառակա-
« նութեան շահերը. անոր համար ալ մինչէն հիմա
« մեծ ազդեցութիւն մը չկրցան ունենալ : Եւ սակայն
« շտտակն ըսելով՝ Գաղղիան գովեստի արժանի է այս
« կողմանէ որ բանեցուցած հնարքներովը ազէկ էրեն
« ձեւմը կցուց : Մինչէն հիմա սրբապի մարդ որ շահե-
« ցաւ՝ իր բարեպաշտ ու անմահուէր քարոզիչնե-
« րուն է. իր էրեսփոխանից պաշտպանութեանը
« պտուղն է. պաշտպանութիւն մը որ խաբարաց
« ստեղծեց մինչէն մեր օրերը ոչ էրբէր պակսեր է
« Արեւելքի հոռովմեականներուն. այս պաշտպանու-
« րիւնը հիմա ալ ամենէն աւելի գորաւորը կերեւնայ
« իրենց անգամ, է. այս միջոցիս աւելի մտտե՛ն ազդե-
« լով՝ կրնայ մինակ պատերազմի Ռուսիոյ դեմ : Պա-
« տերազմին ասպարէզ այս բանս ընելու է : Այսպիսի
« խաղաղաւետ պատերազմի մէջ օգուտները գրեթէ
« նոյն են երկու կողմին համար ալ. սրն որ աւելի
« քաղաքակիրք ընէ Արեւելքը՝ յաղթութիւնն անորն է,
« է. ով որ այս վախճանիս հասնելու համար աւելի
« ջանք ընէ՝ անով իր ոյժն ալ պետք է որ աւելնայ :

« Ուրեմն Գաղղիացոց կիցնայ իրենց դասնակից-
« ներուն օգնել, է. ուրիշ ամէն ժամանակ աւելի
« պաշտպանութիւն ընել անոնց : Իրենց կիցնայ այն-
« պիտի հաստատուն նեցուկ մը տալ անոնց որ ազ-
« գային վերանորոգութեանը մեծ օգուտիւն ընէ :

« Այս վախճանիս հասնելու համար մէկ հատիկ
« հնարքն է անտարակոյս՝ անընդհատ յարաբերու-
« րիւններ հաստատել Գաղղիոյ մէկ նահանգին ու
« Արեւելքի մէջ. այս յարաբերութիւններով մէկ կող-
« մանէ քաղաքակիրքութիւնը կը տարածուի, մէկաւ
« կողմանէ ալ մեր վաճառականութեանը համար նոր
« նոր ձանրաներ կը բացուի : Մեր կարծիքն այս է որ
« ժամանեան տերութեանն անկապար էլլելով՝ աշխար-
« հիս ամէն կողմերը բաղդ մը վնասող հոռովմեական
« Հայերը կրնան նրախրուի ձեզայիսի մէջ, գետին-
« ներ տրուելով իրենց՝ ամենարեւել պարմաններով :
« Մեր օրինաց է. զինուց պաշտպանութիւնն որ տես-
« նեն՝ այն կամաւոր արտօրեայներուն շատը մէկտեղ
« կը յորդորուին անշուշտ հոն էրբալու որ հանգստու-
« րիւն է. թիջ ասեմեն հարստութիւն ալ ձեռք ձգեն.
« մանաւանդ՝ թէ որ հոն իբրեւ կեդրոն միութեան է

de son projet : nous aurons le temps, la prochaine fois, d'examiner la question et d'en tirer les conséquences.

« Pendant que la politique moskovite étend son pou-
« voir sur ces pays si importants pour les débouchés
« commerciaux de toute l'Asie, les puissances occiden-
« tales, n'étant pas comme elle poussées par une seule
« impulsion, non-seulement emploient peu de moyens
« pour s'opposer à son extension, mais encore en em-
« ploient qui se contrarient l'un l'autre. La France et
« l'Angleterre, qui représentent principalement l'Occident
« sur ce terrain, quoique unies aujourd'hui pour res-
« treindre la puissance russe, n'ont ni mêmes intérêts
« religieux, ni mêmes intérêts commerciaux, et n'ont pu,
« par conséquent, arriver jusqu'ici à un résultat d'in-
« fluence bien considérable. L'on doit dire néanmoins, à
« la louange de la France, que les moyens qu'elle a em-
« ployés lui donnent le beau rôle. Les prosélytes qu'elle
« a faits, elle les doit à ses missionnaires si pieux et si dé-
« voués, et à la protection de ses représentants, protection
« qui, depuis les croisades jusqu'à nos jours, n'a jamais
« fait défaut aux catholiques d'Orient, protection qu'ils
« regardent eux-mêmes comme la plus efficace, et qui
« aujourd'hui, en devenant plus immédiate, peut seule
« lutter contre la Russie. C'est là le terrain sur lequel il
« faut transporter le combat. Dans cette guerre pacifique,
« les avantages sont à peu près les mêmes de part et
« d'autre. C'est à qui civilisera le plus l'Orient, et celui
« qui aura le plus fait dans ce but acquerra par cela même
« la plus grande part d'influence.

« C'est donc aux Français à secourir leurs coreligion-
« naires, et à les protéger plus que jamais. C'est à eux à
« leur offrir un appui solide qui puisse contribuer à leur
« régénération.

« Le meilleur moyen d'obtenir ce résultat est, sans
« contredit, l'établissement de relations suivies entre un
« territoire français et l'Orient, relations qui, tout en
« contribuant à l'extension de la civilisation, ouvriraient
« bientôt de nouvelles voies à notre commerce. Nous
« croyons qu'on pourrait offrir en Algérie, à ceux des ca-
« tholiques arméniens qui quittent tous les jours l'em-
« pire ottoman pour chercher fortune dans tous les pays,
« l'appât de terres concédées moyennant de minimes
« garanties. La protection de nos lois et de notre armée
« déterminerait un grand nombre de ces exilés volon-
« taires à y chercher la paix et bientôt l'aisance, surtout
« si, comme centre, comme point de ralliement, ils y
« trouvaient déjà établis un ou plusieurs couvents de
« leur nation.

« հաւարման գտնեն առաջուց իրենց ազգին մեկ վանք
« մը, կամ բանի մը վանքեր :

« Դեներ քէ ստեղծով 20 կամ 25 հազար Հայ մտնան
« բնակին մեր երկիրները, և հոն ծաղկին առաջ եր-
« քան՝ ինչպէս որ ամենայն կերպով հաւանական է.
« ճիշտօք պիտի տարածուի անով Արեւելք ուղղափա-
« ռօսքիւնն ու քաղաքակրթութիւնը :

« Ապա ուրեմն հռովմեական Հայերը լիովին ունին
« այն երէք պայմաններն ալ որ մենք իբրեւ հիմն դրինք,
« և որոնցմէ՝ ըստ մեր կարծեաց՝ պետք չէ նեռանալ
« քէ որ իրացնեն օգուտ մը ուզուի շահիլ : »

Պարսն Պարպիէ տիւ Պորսմ հոս մեկ ծանօթութիւն
մը կրնէ, և կրսէ քէ « Հռովմեական Հայերուն քիւր
« ընդհանրապէս բոլոր ազգին տասնըվեց մասին մեկն
« է. իսկ արդ Հայերը 4 միլիոնէն աւելի են՝ բոլոր
« աշխարհիս երեսը ցրուած, ուրեմն հռովմեականաց
« քիւն է 250,000 : » Մենք ճիշդ հաշուով գիտենք որ
« Օսմանեան տերութեան մեջ գտնուած հռովմեական
« Հայոց քիւր 58 հազարէն աւելի չէ. իսկ դրսերը
« 10 հազարէն քիչ մը աւելի ալ դնենք նե՛ք բոլորը մեկէն
« 50 հազարը ջանցնիր :

(Մնացորդը յաջորդ ամսատարին մեջ) :

« Admettons qu'avec le temps, 20 ou 25,000 Armé-
« niens soient introduits dans nos possessions, et que,
« comme tout le fait supposer, ils viennent à y prospé-
« rer, quels résultats la propagation du catholicisme et
« l'extension de la civilisation en Orient n'en tireraient-
« elles pas !

« Les Arméniens catholiques satisfont donc pleinement
« aux trois conditions que nous avons posées en prin-
« cipe, et dont nous croyons qu'il ne faut pas s'écarter si
« l'on veut obtenir des résultats sérieux. »

Ici, dans une note, M. Barbié du Bocage dit : « Les
« Arméniens catholiques sont, en général, évalués à un
« seizième du peuple tout entier. Or, le peuple arménien
« compte plus de 4,000,000 d'individus dispersés dans
« tous les pays du monde; c'est donc 250,000 catholiques. »
Cependant nous savons, par des données précises, que le
nombre des Arméniens catholiques de l'empire ottoman
ne dépasse pas 38,000 : si nous supposons qu'il en
existe à l'étranger même un peu plus que 10,000, le
chiffre total atteindrait tout au plus 50,000 individus.

(La suite au prochain numéro.)

ՊԱՏՄԱՌԹԻՒՆ, ԳՄԱՆՆՈՒԹԻՒՆ, ԱՄԱՆԳՈՒԹԻՒՆՔ

ԵՒ ՊԱՇՏՄԱՌԻՆՔ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Հանդերձ տեղեկութեամբք զսկզբնաօրութենէ արարողու-
րեանց հորին, գեօրն խորհրդոց, զպատօց, գեկեղեցական
դասակարգութենէ, գլխաւորապէս տարատուց և գներքին
ձեռք եկեղեցեացն Հայոց :

Այսու վերնագրով գաղղիարեն գիրք մը հրա-
տարակուցաւ այս օրերս Փարիզու մեջ, և այն
եր նախընթաց յօդուածին մեջ յիշածնիս : Թեպէտ
և գրուածքը անանուն է, բայց կարդացողը զիւ-
րաւ կրնայ հասկրնայ քէ հայ է հեղինակը, իր ազ-
գին աւանդութիւնները կրսիրէ, միանգամայն
պատրաստ է ուրիշ քրիստոնեայ ազգաց՝ և մա-
նաւանդ յունադաւան եկեղեցեաց ամբաստա-
նութիւններուն դեմ իր ազգային եկեղեցին պաշտ-
պանելու :

Ըստ մեր կարծեաց՝ վերնագրոյն խոստմանը
և նիւթոյն ընդարձակութեանը համեմատ ճոխու-
թիւն չունի այս գրուածքը. մանաւանդ քէ չա-
փագանց համառօտութեամբք չկրնար այնքան
տեղեկութիւն տալ օտարաց որ իրենց Հայոց վրայ
ունեցած կարծիքներուն ճոռութիւնները ստիպուին
շտկելու : Այսու ամենայնիւ, քանի որ ուրիշ ըն-

HISTOIRE, DOGMES, TRADITIONS

ET LITURGIE

DE L'ÉGLISE ARMÉNIENNE ORIENTALE

Avec des notions additionnelles sur l'origine de cette liturgie,
les sept sacrements, les observances, la hiérarchie ecclé-
siastique, les vêtements sacerdotaux et la forme intérieure
des églises, chez les Arméniens.

C'est sous ce titre que vient de paraître à Paris
l'ouvrage dont nous avons fait mention dans l'arti-
cle précédent. Quoique anonyme, cet écrit laisse
apercevoir facilement qu'il est l'œuvre d'un Armé-
nien attaché aux traditions de son Église, et prêt à
les défendre contre les accusations des autres na-
tions chrétiennes, et plus spécialement contre celles
des Grecs orientaux.

Le contenu de cet ouvrage ne nous paraît pas
satisfaire aux exigences du titre ni à l'étendue de
la matière; nous doutons même qu'il puisse four-
nir aux lecteurs européens assez de détails et de
preuves pour les engager à abandonner les préven-
tions dans lesquelles ils pourraient se trouver contre
la croyance des Arméniens. Toutefois, en attendant